

J. Berting

Breuklijnen in de Nederlandse samenleving

Door samenlevingen als de onze lopen vele breuklijnen. Sommige van deze breuklijnen hebben te maken met het naast elkaar voorkomen van verschillende levensovertuigingen en levensstijlen, andere hebben betrekking op klassentegenstellingen en gemeenschapsvormen. Maatschappelijke groeperingen en organisaties staan aan weerszijden van de nationale breuklijnen naast en tegenover elkaar. Coalities kunnen worden gesloten tussen vertegenwoordigers of elites van belangengroepen, die op grond van een bepaald belang weliswaar tegenover elkaar staan, maar in een ander meer zwaarwegend opzicht gelijke of gemeenschappelijke belangen te verdedigen hebben tegenover één of meer andere partijen. Dergelijke coalities kunnen een betrekkelijk duurzaam karakter hebben en zelfs leiden tot bepaalde vormen van institutionalisering, zoals het Nederlandse zuilensysteem van de eerste helft van deze eeuw. Vroeg of laat zal een dergelijk systeem weer verdwijnen omdat de maatschappelijke en culturele verhoudingen waarop het is gebaseerd — het geheel van maatschappelijke differentiaties en tegenstellingen — is veranderd als gevolg van veranderingen in de produktieverhoudingen, in de internationale interdependenties en in de levensbeschouwingen. De betekenis van de afzonderlijke breuklijnen verandert en daarmee het samenspel van belangengroepen. Weber bracht deze samenhang op puntige wijze naar voren (1). Wij zullen hier nader ingaan op enkele ontwikkelingen in Nederland — met name modernisering en industrialisering — en hun betekenis voor de eerder genoemde breuklijnen.

De verzuiling

Tot ver in de jaren vijftig was de Nederlandse samenleving in verregaande mate georganiseerd op grond van levensbeschouwing. De scheidslijnen liepen tussen Rooms-Katholieken, Protestant-Christelijken, Liberalen en Socialisten. Binnen elke zuil was de politieke partij de meest omvattende organisatie. Kenmerkend voor het zuilensysteem was dat de genoemde scheidslijnen zich op de meeste maatschappelijke gebieden voortzetten, zoals in het onderwijssysteem, het omroepbestel, de organisatie van de arbeidersklasse en van de werkgevers, in de jeugdorganisaties en in de bejaardenzorg. Thurlings omschrijft verzuiling als: "een structuur van parallelle, ten opzichte van elkaar gesegregeerde en gepolariseerde organisatorische complexen, elk op een eigen levensbeschouwelijke grondslag, werkzaam in primair profane sferen binnen een maatschappij die de rechten van het levensbeschouwelijk pluralisme in principe heeft erkend" (2). Hij wijst er terecht op, dat verzuiling vooral moet gezien worden als een proces. "De verzuiling vindt ergens haar begin, ontwikkelt zich naar

een bepaalde rijpheid en raakt dan weer in verval" (3).

In aansluiting hierop kunnen wij zeggen, dat de verzuiling een poging was klassentegenstellingen, met stand samenhangende verschillen naar levensstijl en andere dan op religie gebaseerde gemeenschapsvormen ondergeschikt te maken aan de organisatie van de samenleving op grond van levensovertuiging. De verzuiling reduceert derhalve in bepaalde opzichten de sociale heterogeniteit dan wel maakt bepaalde tegenstellingen in de bevolking minder uitgesproken. In een ander opzicht wordt de sociale heterogeniteit geaccentueerd, namelijk die welke gebaseerd is op levensbeschouwelijke verschillen. Ofschoon een dergelijk uitgesproken heterogeniteit op het eerste gezicht niet bevorderlijk lijkt voor de politieke stabiliteit van een land, waren er toch een aantal omstandigheden aanwezig waaruit de feitelijke stabiliteit van het systeem gedurende een bepaalde periode kan worden verklaard. Zo wijst Lijphart in dit verband erop, dat er wel degelijk sprake was van een noodzakelijk minimum aan overeenstemming in de bevolking over de wenselijkheid van het behoud van het bestaande systeem. De politieke leiders van elke zuil waren hiervan in het bijzonder overtuigd en bovendien waren zij in sterke mate bereid de tegenstellingen tussen de zuilen in het politieke systeem te overbruggen en strijdvragen op een pragmatische wijze op te lossen (4). Pragmatisme, een zeker moralisme en het traditioneel particularisme lijken zowel voorwaarden te zijn geweest voor het ontstaan van het zuilensysteem als voor het voortbestaan ervan (5).

Een andere belangrijke voorwaarde voor de stabiliteit van het verzuilde systeem is de verdraagzaamheid, in de eerste plaats die van de maatschappelijke elites van de onderscheiden zuilen, voor de standpunten van de mensen met andere levensovertuiging. Deze verdraagzaamheid is door buitenlandse waarnemers vaak als opvallend kenmerk van de Nederlanders genoemd (6). Daarnaast zijn als opvallende kenmerken van grote bevolkingsgroepen tot in het begin van de zestiger jaren te noemen de betrekkelijke politieke lijdzaamheid (7), welke spreekt uit de geringe tegenstand tegen het politieke leiderschap binnen de zuilen en het vertrouwen in de centrale overheid voor wat betreft het vermogen van die overheid belangrijke problemen binnen de samenleving te kunnen oplossen. De betrekkelijke lijdzaamheid kan worden opgevat als mede een gevolg van de verzuiling.

Een verzuild systeem als het Nederlandse was niet uniek, ofschoon de organisatie van de samenleving op deze basis verrekender lijkt te zijn dan in de Scandinavische en Anglo-Amerikaanse landen. Volgens Lijphart is het verschil tussen Nederland en andere landen op het Europese continent niet erg opvallend (8). Het verschil met een aantal andere landen met een grote mate van sociale heterogeniteit is dat het over een lange periode gezien een stabiel democratisch systeem kent.

De genoemde kenmerken beklemtonen in sterke mate (collectieve) houdingen van bevolkingsgroepen en hun politieke leiders. Het is noodzakelijk naast deze kenmerken te wijzen op meer sociaal-economische en andere meer structurele omstandigheden. Zonder op deze plaats een uitgebreide uiteenzetting te willen geven over de sociaal-economische en culturele verhoudingen aan het einde van de vorige eeuw kunnen wij er op wijzen dat in Nederland de industrialisering en in samenhang daarmee de modernisering van de samenleving betrekkelijk laat op gang is gekomen in vergelijking met de buurlanden België en Duitsland. Hoewel de Nederlandse samenleving aan het eind van de negentiende eeuw scherpe economische tegenstellingen kende, was Nederland nog geen echte klassensamenleving, gekenmerkt door het voorkomen van klassen als grootschalige groeperingen welke de kleine lokale gemeenschappen reeds verregaand doorbroken hadden (9). Wel was bij een voortzetting van de maatschappelijke ontwikkeling te verwachten dat het klassen-karakter van de samenleving scherper naar voren zou komen. De verzuiling begon in

de negentiende eeuw als een antwoord op de organisatie op klassebasis. Zo stelt Scholten dat als het begin van de verzuiling de vorming van confessionele vakverenigingen moet worden aangenomen. Deze werden in eerste instantie opgericht als reactie op de socialistische vakbonden (10).

De verzuiling, de organisatie van de samenleving op levensbeschouwelijke grondslag, is ontstaan als antwoord op ingrijpende maatschappelijke veranderingen, als een poging van politieke en religieuze elites om bepaalde ongewenst geachte gevolgen van het moderniseringsproces te beheersen. Het was in de tweede helft van de negentiende eeuw immers maar al te duidelijk, dat de sociaal-economische ontwikkelingen de economische, sociale en emotionele bindingskracht van de meer traditionele gemeenschapsvormen ondergroeven en vele mensen in de snel groeiende steden en industriegebieden beschikbaar kwamen voor nieuwe socialisatie- en gedragspatronen (11). Verzuiling is een Nederlandse variant om aan de gevolgen van maatschappelijke veranderingen het hoofd te bieden, ook in latere perioden. "Telkens wanneer een bepaalde maatschappelijke sector belangrijk begon te worden — eerst het onderwijs, de politiek, de organisatie van de arbeid; later de pers, de radio, de sport, de vrijetijdsbesteding; na de tweede wereldoorlog de welzijnszorg en de televisie — heeft men geprobeerd deze te 'beheersen' door organisatie op levensbeschouwelijke grondslag. Maar behalve beheersing betekende het ook concurrentie: wat de ene zuil had, moest ook de andere zuil hebben," merkt Ellemers op (12).

De verzuiling blijft ook na de tweede wereldoorlog een grote rol spelen, ja, lijkt zelfs nog aan betekenis te winnen. Na het begin van de jaren zestig is er echter duidelijk sprake van én ontzuiling én van een afnemend vertrouwen van de bevolking in het politieke leiderschap en meer algemeen in gezagsdragers. Scheidslijnen die gebaseerd zijn op religie of levensovertuiging worden in een aantal opzichten van minder betekenis, terwijl klassentegenstellingen en de daarmee verbonden vraagstukken van sociale ongelijkheid aan betekenis lijken te winnen.

Voordat wij de aandacht richten op de sociale en economische ontwikkelingen die tot de ontzuiling hebben bijgedragen, is het noodzakelijk de ontwikkeling van de Nederlandse verzorgingsstaat aan de orde te stellen. Ook de verzorgingsstaat kan gezien worden als een poging maatschappelijke ontwikkelingen, met name sociaal-economische tegenstellingen te beheersen. De uitbouw ervan is vooral afhankelijk geweest van politieke coalities tussen Partij van de Arbeid en de linkervleugels van de KVP en de ARP. De ontwikkeling van de verzorgingsstaat kon echter op lange termijn niet zonder gevolgen blijven voor het zuilsysteem zelf.

De ontwikkeling van de verzorgingsstaat

Achteraf gezien is het merkwaardig, dat de grote veranderingen welke zich binnen de Nederlandse samenleving in de eerste decennia na de tweede wereldoorlog voltrokken — veranderingen die het aangezicht van de samenleving als geheel zo ingrijpend bepaalden — in die periode betrekkelijk weinig het onderwerp van kritische discussies zijn geweest. In deze periode werd Nederland een industriële samenleving. Het aantal agrarisch werkzamen daalde drastisch (van 20% van de totale beroepsbevolking in 1947 tot 6% in 1970), het aandeel van de arbeiders in de industrie nam toe en vooral dat van de employés, de 'witte boorden', in de industrie, handel en verkeer en dienstverlening. In dezelfde periode nam het aandeel van de zelfstandige beroepsbeoefenaren sterk af, met name in de industrie, hetgeen samenhangt met een schaalvergroting van industriële organisaties. Deze ontwikkelingen gingen samen met een sterke verstedelijking en een toenemende mobiliteit van de bevolking.

Zowel in het beleid van de overheid als in het sociaal-wetenschappelijk onderzoek

werd aan vele problemen, die samenhangen met deze ingrijpende maatschappelijke ontwikkelingen, ruime aandacht besteed. Zo werden o.a. de gevolgen van de ploegenarbeid voor de werknemers en hun gezin bestudeerd, de aanpassingsproblemen van migranten in de nieuwbouwwijken van grote steden alsmede de aanpassingsproblemen van voormalige landarbeiders aan moderne industriële verhoudingen, de veranderende positie van het gezin in de stedelijke samenleving, de probleem van de moderne wijkopbouw — vooral door de kerkelijke organisaties gestimuleerd — en problemen als verloop, ziekteverzuim en gebrek aan arbeidsvoldoening in produktieorganisaties. Daarnaast werd een uniek verschijnsel in deze ontwikkeling onderzocht, namelijk hoe te verklaren was, dat Nederland een relatief hoog geboortecijfer had in vergelijking met omringende moderne samenlevingen.

Tot het midden der jaren zestig werd in de Nederlandse samenleving sociale verandering door de leidinggevende groeperingen in de eerste plaats beschouwd vanuit een aanpassingsperspectief. De ontwikkelingen op het gebied van de economie en in het bijzonder de industrialisering werden maatgevend geacht voor ontwikkelingen op de meeste andere gebieden van het sociale leven. Waar zich sociale problemen voordeden, werd vooral gestreefd naar het verminderen van sociale spanningen door accommodatie, met nadruk op aanpassing van de maatschappelijk zwakkere groeperingen aan het moderniseringsproces. De vraag of de richting waarin de samenleving zich als geheel ontwikkelde wel wenselijk was en in hoeverre, indien deze vraag niet in alle opzichten bevestigend zou worden beantwoord, het richting geven aan ontwikkelingen in een meer gewenste richting mogelijk zou zijn, werd nauwelijks gehoord. Hiervoor zijn zeker enkele redenen aan te geven.

Nederland verkeerde in een opbouwfase en probeerde na het verlies van de koloniale gebieden door middel van een nadrukkelijk industrialiseringsbeleid de achterstand op dit gebied in vergelijking met meer geïndustrialiseerde naties, met name de USA, in te lopen. Economische groei werd in brede kringen zeer positief beoordeeld, niet alleen vanuit economische overwegingen, maar ook op grond van de op velerlei gebied te verwachten positieve maatschappelijke consequenties. De Amerikaanse samenleving stond hierbij model.

De koppeling van industriële ontwikkeling aan een positief maatschappelijk toekomstbeeld is niet van vandaag of gisteren. In de naoorlogse periode staat deze stelling in vele Amerikaanse studies zeer op de voorgrond, studies die ook het denken in Nederland over maatschappelijke ontwikkelingen hebben beïnvloed. 'The logic of industrialism', de ontwikkeling van de industriële economie, zou de grote sociaal-culturele verscheidenheid tussen de pre-industriële naties doen verminderen. Als gevolg van deze 'logie' zouden landen, die zich op de weg van de industrialisering begeven, wat hun belangrijkste kenmerken betreft convergeren.

De te verwachten maatschappelijke ontwikkelingen waren: sterke toeneming van de welvaart, de verdere ondergraving van de uit de feodale periode stammende standsverschillen, een vermindering van de klassentegenstellingen, een meer open concurrentie om de schaarse en begeerde maatschappelijke posities, minder selectie op grond van traditie, verwantschap of bezit. Deze ontwikkeling zou voorts gepaard gaan met een vermindering van de machtsongelijkheid en een geleidelijke verdwijning van achterstelling van etnische minderheden. Vele onderzoeksresultaten in deze periode waren in overeenstemming met het geschetste beeld. De mate van individuele sociale mobiliteit bleek in onderscheiden industriële samenlevingen hoog. Ook in Nederland werd de toegang tot het hoger beroepsonderwijs voor kinderen uit de lagere middenstand en de arbeidersklasse in deze periode gemakkelijker en verbeterden de kansen voor velen die bereid waren de handen uit de mouwen te steken. Met name in de maatschappelijke middengroepen is dan een sterk optimisme merkbaar omtrent de

stijgingskansen, zo niet voor de huidige generatie in het arbeidsproces, dan toch zeker voor de volgende generatie, maar zeker voor de kinderen. Tevens worden in deze tijd de vooral in kleinere steden voorkomende standenonderscheidingen verder ondergraven, niet in de laatste plaats door de groeiende mogelijkheden voor velen om standspretenties van lokale 'elites' te ignoreren. Ten slotte moet erop gewezen worden, dat de industrialisering, urbanisering en mobiliteit een verzwakking betekenen van de sociale controle van kerkelijke organisaties over hun leden. Al is in de genoemde periode van een ontzuiling van de samenleving nog geen sprake, een aantal voorwaarden voor verandering van het politieke systeem komen al tot ontwikkeling. Een ontwikkeling die naast de voorgaande de aandacht heeft afgeleid van het vraagstuk van de wenselijke samenlevingsopbouw is de opkomst van de verzorgingsstaat.

Hoewel het beeld van de zich ontwikkelende samenleving overwegend positief was, betekende dit niet dat men onderstelde, dat de belangrijke maatschappelijke problemen als vanzelf zouden oplossen. In brede kringen werd een actief ingrijpen van de overheid noodzakelijk geacht met het doel te komen tot een meer rechtvaardige verdeling van schaarse goederen en van kansen in het onderwijs en op de arbeidsmarkt. De toenemende welvaart maakte de uitbouw mogelijk van voorzieningen voor degenen die niet langer deel konden uitmaken van het arbeidsproces en voor kansarme bevolkingsgroepen. De verzorgingsstaat kwam tot ontwikkeling. Een stelsel van minimumstandaarden kwam tot stand op het gebied van inkomen, gezondheidszorg, huisvesting en opleiding. Deze minimumstandaarden worden door de overheid beschermd als politieke rechten voor iedere burger. De verzorgingsstaat waarborgt alle leden van de Nederlandse samenleving een redelijk bestaan, ook wanneer zij niet langer een bijdrage kunnen leveren aan de economie. De verzorgingsstaat is gebaseerd op het idee van de solidariteit. Deze solidariteit blijkt uit de bereidheid van de economisch actieven een belangrijk deel van de toenemende welvaart te besteden aan de instandhouding en uitbreiding van dit stelsel van voorzieningen.

Nederland heeft de weg welke naar de verzorgingsstaat leidt in vergelijking met andere Westeuropese landen betrekkelijk laat ingeslagen. Eenmaal op deze weg heeft Nederland zich snel ontwikkeld tot een koploper. De uitkeringen op grond van sociale verzekeringswetten zijn thans ongeveer een kwart van het netto nationaal inkomen (1368 miljoen gulden in 1948, 51 954 miljoen gulden in 1977). De kosten van het onderwijs bedroegen in 1948 3,3% van het nationale inkomen; in 1976 was dit 8,7%. De kosten van de volksgezondheid liepen in dezelfde periode op tot 9% van het nationale inkomen. Het gebied van de maatschappelijke dienstverlening vergde in 1966 41 miljoen gulden. In 1976 was dit bedrag opgelopen tot 948 miljoen gulden. De gezinsverzorging was hiervan de grootste post met 713 miljoen gulden. De kosten van het opbouwwerk waren in 1970 54 miljoen gulden. In 1976 was dit bedrag gestegen tot 294 miljoen gulden (13).

Kenmerkend voor de verzorgingsconceptie is de nadruk op harmonie en maatschappelijke orde. Het beleid is erop gericht spanningen in de samenleving te reduceren door vermindering van bepaalde vormen van sociale ongelijkheid en door te pogen buiten de 'burgerlijke orde' staande groeperingen, zoals bijvoorbeeld etnische minderheden, daarin te integreren. Voor de vraag waarheen bepaalde ontwikkelingen op langere termijn kunnen leiden en of de gevolgen daarvan wel gewenst zijn, bestaat dan nog weinig aandacht.

Verzuiling en verzorgingsstaat

Het Nederlandse zuilensysteem mag dan worden gezien als een Nederlandse variant om aan de gevolgen van ingrijpende maatschappelijke veranderingen het hoofd te bieden, het was op zich, op wat langere termijn gezien, geen geschikt antwoord op het sterker wordende streven van grote delen van de bevolking naar grote gelijkheid en naar meer autonomie. De conceptie van de verzorgingsstaat was, althans in een periode van economische groei, een beter uitgangspunt. Die conceptie past uitstekend in het optimistisch beeld van de maatschappelijke ontwikkeling dat, zoals wij eerder aangaven, tot ver in de zestiger jaren vrij algemeen werd aanvaard en waarin een dominant kenmerk de overtuiging is, dat de maatschappelijke evolutie, gedreven door de 'logica of industrialism', het opheffen van de belangrijkste samenlevingsvraagstukken mogelijk maakt. De hoofdlijnen van het beleid zijn binnen deze conceptie te begrijpen: streven naar volledige werkgelegenheid, versnelde industrialisering om dat mogelijk te maken en de welvaart verder te vergroten, ontwikkeling van 'gelijke kansen voor iedereen' in het (voort-)gezette onderwijs als belangrijk middel ter bevordering van sociale mobiliteit, opheffing van het woningprobleem, ontwikkeling van een systeem van volksverzekeringen teneinde iedereen een menswaardig bestaan te garanderen, regulering van conflicten tussen werkgevers en werknemers op basis van overleg waarin de gemeenschappelijke belangen op de voorgrond staan en de ontwikkeling van het maatschappelijk opbouwwerk.

De ontwikkeling van de verzorgingsstaat wordt in sterke mate bepaald door het streven van de arbeidende klasse naar een meer billijke verdeling van de schaarse goederen. De Amerikaanse socioloog Wilensky onderstelt dat, naarmate kinderen uit arbeidersmilieus betere kansen hebben om aan het hogere onderwijs deel te nemen, de middengroepen in een betere positie verkeren de druk van de arbeidende klasse in de richting van meer sociale gelijkheid te weerstaan (14). Hoe geringer de mobiliteitskansen van kinderen uit de lagere milieus, hoe sterker het streven naar de uitbreiding van collectieve voorzieningen zou zijn. Wilensky wijst erop, dat van de zeven landen die op het gebied van de ontwikkeling van de verzorgingsstaat als koplopers kunnen worden beschouwd, er in 1964 vier zeer beperkte onderwijskansen hadden voor kinderen uit arbeidersmilieus (West-Duitsland, Oostenrijk, Frankrijk en Nederland). Twee landen hadden een gemiddelde kansenstructuur (Italië en Zweden), terwijl België zowel hoog scoorde voor wat betreft de overheidsuitgaven voor collectieve voorzieningen als voor het percentage studenten afkomstig uit arbeidersmilieus.

Nu is de ontwikkeling van de verzorgingsstaat zeker niet uitsluitend op grond van de kansenstructuur alleen te verklaren. Die ontwikkeling kwam immers eerst op gang — en in vergelijking met het buitenland betrekkelijk laat — in een samenleving waarin de organisatie op grond van levensbeschouwing sterk was uitgekristalliseerd. Verzorgingsfuncties, ontwikkeld door initiatieven van elites binnen onderscheiden maatschappelijke blokken of zuilen, werden aanvankelijk verankerd in verzuilde organisatievormen. Ten opzichte van de overheid beklemdoonden de zuilenorganisaties hun autonomie op grond van hun op levensbeschouwing gebaseerde doctrines (soevereiniteit in eigen kring der Gereformeerden en het subsidiariteitsbeginsel der Rooms-Katholieken). Met het bereiken van een meerderheid ten aanzien van het conservatief-liberale establishment in de politieke arena kon men, zoals Van Doorn opmerkt: "... greep (...) houden op de allocatie van de publieke middelen in de richting van de eigen activiteiten. De combinatie vormde een bijna geniale formule: baas in eigen huis, en het huis ten laste van de gemeenschap" (15). Op deze wijze is in de vroege verzorgingsstaat een typisch Nederlandse dubbelstructuur ontstaan. "Tussen de overheid die de middelen ter beschikking stelt en de speciale professies en

organisaties die deze in voorzieningen omzetten, bevindt zich de hecht in enkele compartimenten georganiseerde laag van besturen, in verenigingen en federaties verbonden. Zij dekken 'hun' werkers in het veld af tegen de druk van de overheidsbemoeienis, en ze representeren diezelfde werkers en hun uitvoerende organisaties bij de overheid waarvan zij de financiële steun ontvangen," aldus Van Doorn (16).

Heeft de verzuiling in eerste instantie bijgedragen tot de groei van het aantal professionele werkers, met name op welzijnsgebied, door de ontwikkeling van naast elkaar opererende organisaties op levensbeschouwelijke grondslag, met het proces van ontzuiling wordt deze 'professionele' ontwikkeling niet afgeremd. De werkers op dit gebied moeten, met het verminderen van de betekenis van de verzuilde welzijnskoepelorganisaties, hun belangen meer rechtstreeks bij de overheid verdedigen. Die verdediging is dan in de eerste plaats gebaseerd op de deskundigheid, op het waardevolle van de diensten die de samenleving worden aangeboden. De diensten die de professionele werkers aanbieden, passen in de meeste gevallen uitstekend in de conceptie omtrent maatschappelijke ontwikkeling die wij eerder hebben geschetst, nl. dat de belangrijkste sociale problemen spanningsverschijnselen zijn die inherent zijn aan het proces van maatschappelijke verandering, maar die op een zakelijke, instrumentele wijze zijn te behandelen. Zo worden sociale spanningen aanpassingsproblemen welke door deskundigen kunnen worden opgelost. Zo gaan de ontwikkeling van organisaties van deskundigen en de ontwikkeling van overheidsdiensten in de verzorgingsstaat hand in hand, zoals blijkt uit de al geïllustreerde groei van de uitgaven voor welzijnsvoorzieningen en uit de sterke groei van het overheidsapparaat. Was in 1950 minder dan 10% van de beroepsbevolking in dienst van de overheid, in 1965 is het aandeel van de ambtenaren in de beroepsbevolking gestegen tot 14% en in 1979 tot 17%.

Naarmate de verzuiling is afgenomen, lijken professionaliseringstendenties en bureaucratische ontwikkelingen elkaar over en weer te hebben versterkt. De groei van de collectieve uitgaven neemt sterk toe na het begin van de jaren zestig, wanneer het proces van de ontzuiling op gang komt en in de bevolking het vertrouwen in het politieke leiderschap van de zuilenelites en in gezagsdragers in het algemeen begint te tanen. Religieuze scheidslijnen worden in die periode in een aantal opzichten van minder betekenis, zoals blijkt uit een toename van het aantal personen, dat zich niet tot een kerkgenootschap wil rekenen en uit een verminderende binding van vele leden aan hun kerkgenootschap. Klassentegenstellingen en de daarmee verbonden problemen op het gebied van sociale ongelijkheid beginnen in een meer geprononceerde vorm naar voren te treden. De veranderingen betreffen zeker niet alleen de genoemde gebieden. Zo concludeert Middendorp in zijn studie over veranderingen in Nederland in de jaren zestig en zeventig: "Zo werd vastgesteld dat er, op grond van resultaten van enquête-onderzoek, in de tweede helft van de jaren zestig sprake was van *politisering* in termen van *deconfessionalisering* en *ideologisering* en van *individualisering* in termen van het loslaten van traditionele opvattingen op het gebied van huwelijk, gezin en seksualiteit en op religieus gebied." (17).

Ellemers meent, dat de genoemde veranderingen in de turbulente jaren zestig samenhangen met drie onderling verbonden ontwikkelingen. Hij noemt: a) de grote veranderingen in het Nederlandse Rooms-Katholicisme die leidden tot een groot-scheepse ontzuiling; b) de snelle opkomst van de televisie welke vermoedelijk de nog sterke segregatie en het isolement waarin verschillende volksdelen leefden, radicaal heeft doorbroken; c) de opkomst van 'secundaire elites', jongeren, ten dele afkomstig uit de kleine middenstand, gevormd in minder traditionele studierichtingen en (nog) niet behorend tot het establishment, welke met nieuwe ideeën zich tegenover de oude

elites opstellen (18).

Naar mijn mening wijst Ellemers op een aantal zeer belangrijke ontwikkelingen, die echter in samenhang met een aantal andere sociaal-economische ontwikkelingen moeten worden beschouwd, ontwikkelingen die mede het vertrouwen in het bestaande maatschappelijke bestel hebben ondergraven.

De grenzen van de verzorgingsstaatsconceptie

De jaren zestig worden gekenmerkt door een zekere vervaging van levensbeschouwelijke scheidslijnen in de samenleving, zoals geïllustreerd wordt door het samengaan van het socialistisch georiënteerde NVV en de vakbond der katholieken, de KAB. Werd in 1954 in het Mandement van de Nederlandse bisschoppen nog gesteld, dat de katholieke werknemers zich slechts in een katholieke vakbond dienen te organiseren, in deze periode begint een toenadering tussen de beide organisaties welke tenslotte zijn voltooiing vindt in 1981 in de Federatie van Nederlandse Vakverenigingen, de FNV, waarin het NVV en de KAB zijn opgegaan. De Protestant-Christelijke organisatie op dit gebied, het CNV, blijft evenwel als organisatie op christelijke grondslag voortbestaan.

In het midden van de jaren zestig worden ook de grenzen van de verzorgingsstaatsconceptie, als de meest geëigende weg om aan maatschappelijke tegenstellingen het hoofd te bieden, steeds duidelijker. Niet alleen blijken bepaalde problemen op het gebied van de sociaal-economische ongelijkheid moeilijker oplosbaar dan aanvankelijk werd aangenomen, maar ook doen zich nieuwe maatschappelijke problemen en tegenstellingen voor waarop het overheidsbeleid niet of nauwelijks was voorbereid. Reeds in het begin van de zestiger jaren zijn daar de eerste tekenen die erop wijzen, dat Nederland nog geen sociaal paradijs was. De eerste bedrijfssluitingen vonden plaats. De woningnood bleek een veel hardnekkiger probleem dan men aanvankelijk had gemeend. Spanningen op de arbeidsmarkt namen toe en leidden in 1963 tot het eind van de geleide loonpolitiek. Het zuilensysteem begon zoals wij hebben gezien in een aantal opzichten af te kalven. Het protest in de samenleving nam toe, getuige de opkomst van de Boerenpartij in 1963 en de Provobeweging in Amsterdam. Een nieuwe generatie trad aan, welke niet langer de naoorlogse verworvenheden vergeleek met de vooroorlogse crisisjaren, maar deze als vanzelfsprekendheden aanvaardde. De lijdelijke houding van de vorige generatie tegenover politiek en bestuur maakte plaats voor een openlijk wantrouwen tegen de gevestigde elites. Al was dan het standselement in de samenleving sterk verminderd, andere vormen van sociale ongelijkheid bleven vrijwel onveranderd voortbestaan. De inkomensongelijkheid leek zich niet te wijzigen, al werd deze ongelijkheid dan wel verzacht door de stijgende welvaart. Het onderwijsbeleid kwam in de eerste plaats ten goede aan de middengroepen, de deelname van kinderen uit de arbeidersklasse aan het hogere onderwijs stagneerde. De machtsongelijkheid nam als gevolg van de maatschappelijke ontwikkelingen eer toe dan af.

De jongere generatie zet in de zestiger jaren de aanval in op de 'regentenmentaliteit' en de hiërarchische verhoudingen die in de meeste maatschappelijke instellingen waren blijven voortbestaan. Het streven naar vermindering van de machtsongelijkheid neemt dan duidelijke vormen aan in de universitaire wereld, in het politieke leven (Provo, Nieuw Links, D'66), binnen de kerken waar met name de katholieke hiërarchie onder druk komt te staan en binnen de vakbeweging, waar het 'harmoniemodel' bij onderhandelingen het veld ruimt voor het 'conflictmodel'. Het verzet tegen de bestaande verhoudingen richtte zich ook tegen de 'culturele hiërarchie', waarin 'traditioneel-burgerlijke' cultuuruitingen een bevoorrechte plaats

innamen in verhouding tot nieuwere vormen van culturele expressie. Vooral op dit gebied zien wij de hiërarchie plaats maken voor nevenschikking van cultuurvormen. Het zou onjuist zijn de ontwikkelingen, die in het begin van de zestiger jaren inzetten, alleen te zien als een verzet tegen bestaande hiërarchische verhoudingen. Belangrijk is het toenemende bewustzijn van velen in deze periode, dat aan de ene kant de toenemende maatschappelijke welvaart nieuwe mogelijkheden bood waarvan vorige generaties nog nauwelijks konden dromen en dat aan de andere kant de economisch-sociale ontwikkeling problemen met zich bracht die in de opbouwfase niet of nauwelijks waren voorzien. Zo ontstonden betere voorwaarden voor de emancipatie van vrouwen en andere groepen die maatschappelijk waren achtergesteld. Maar ook werd de samenleving geconfronteerd met de gevolgen van een vërgaand individualiseringsproces dat gepaard ging met toenemende gevoelens van machteloosheid en vervreemding. Dit resulteerde in het zoeken naar en experimenteren met nieuwe samenlevingsvormen. In het arbeidsproces stuitte de steeds verder doorgevoerde scheiding tussen werkvoorbereidende en werkuitvoerende arbeid op verzet van degenen die werden geconfronteerd met een uitholling van hun taken. Een verslechtering van het arbeidsmoreel, een toeneming van het ziekteverzuim en een verhoging van de spanningen in de arbeidsverhoudingen konden niet uitblijven. Daarnaast werd de samenleving geconfronteerd met een concentratie van problemen in de grote steden als gevolg van de speculaties in onroerend goed, de projectontwikkelingen en de import van ongeschoolde buitenlandse arbeid. Nederland was, als gevolg van dit laatste verschijnsel, een multi-etnische samenleving aan het worden. De vraag doet zich nu voor welke ontwikkelingen, naast die welke door Ellemers zijn genoemd, hebben geleid tot een vergruizing van het optimistische beeld inzake de maatschappelijke ontwikkeling dat de geesten in de naoorlogse opbouwfase zo lang gevangen hield. De belangrijkste ontwikkelingen, die wij hieronder noemen, zijn niet specifiek voor Nederland, maar doen zich voor in alle sterk ontwikkelde landen. Wel kan men onderkennen, dat de maatschappelijke reactie op deze ontwikkelingen duidelijk is 'gekleurd' door de historisch gegroeide Nederlandse verhoudingen en de kenmerkende waardenoriëntaties, waarnaar wij al eerder verwezen.

Een belangrijk gegeven in de maatschappelijke ontwikkeling is de toenemende complexiteit van de sociale verhoudingen in samenhang met een duidelijke individualisering ervan. In de laatste decennia zijn die verhoudingen in de ervaring van de meeste mensen complexer en ondoorzichtiger geworden. Het in de Nederlandse verzorgingsstaat opgebouwde systeem van sociale zekerheden is zeer moeilijk te doorgronden en in bepaalde gevolgen ook zeker onsamenhangend. De snelle maatschappelijke veranderingen die een voortdurend bijstellen van de wetgeving noodzakelijk maken veroorzaken onzekerheid, verhogen de afhankelijkheid van deskundigen en geven een sterk gevoel dat de parlementaire controle op vele verreikende besluiten in de samenleving te kort schiet. De ondoorzichtigheid van de maatschappelijke verhoudingen levert een groot gevaar op voor de toch al zwakke solidariteit waarop de verzorgingsstaat is gebaseerd. Wij denken in dit verband aan het wantrouwen waarmee vele werklozen en arbeidsongeschikten in onze samenleving worden bejegend op grond van het vermoeden dat zij misbruik maken van de sociale verzekeringen.

Deze tendentie tot toenemende complexiteit moet worden geplaatst naast de individualisering van de samenleving, waardoor steeds minder personen voor de oplossing van hun problemen kunnen terugvallen op adviezen en andere vormen van steun van vertrouwde personen in hun dagelijkse leefwereld. Individualisering betekent in vele gevallen een bevrijding uit meer traditionele, door velen als knellend ervaren maatschappelijke verbanden. Waar geen nieuwe vormen van samenleven

ontstaan, kunnen met name in stedelijke samenlevingen licht sterke gevoelens van desoriëntatie en eenzaamheid ontstaan, te meer wanneer arbeidsorganisaties hun betekenis als kaders voor maatschappelijke integratie verliezen, zowel door een verandering van het arbeidsethos in de samenleving als door de omstandigheid, dat steeds meer mensen vroegtijdig naast het arbeidsproces komen te staan, zoals de grote aantallen langdurig werklozen en de arbeidsongeschikten. Dit maatschappelijke individualiseringsproces gaat samen met een sterke nadruk in vele kringen op de betekenis van zelfontplooiing en op de rechten van het eigen ik. Hofstee, die zijn afscheidsrede aan de Landbouwhogeschool te Wageningen aan deze problematiek wijdde, onderkent hier een zeer belangrijk probleem wanneer hij opmerkt: "Maar hoe lang zal men, bij voortgaande individualisering en toenemende gerichtheid op de rechten van het eigen ik, nog voldoende jonge mensen bereid vinden tot dit werk (in verpleegehuizen, bejaardenhuizen e.d.), waarvoor dienstbaarheid aan de ander een eerste vereiste is? Gaan wij naar een maatschappij toe die slechts werkelijk leefbaar is voor volledig weerbare mensen, zeg tussen 20 en 60 jaar?" (19).

De professionele werkers op het gebied van maatschappelijk welzijn hebben op deze problemen geen adequaat antwoord kunnen geven, meer gericht als zij grotendeels waren op hulpverlening aan personen dan op de noodzaak bij te dragen tot de ontwikkeling van nieuwe maatschappelijke integratiekaders. In vele gevallen heeft de ontwikkeling van op individuele noden gerichte specialismen en belangenorganisaties eerder geleid tot nieuwe vormen van afhankelijkheid voor degenen die van de diensten van de specialisten gebruik maakten. Deze nieuwe vorm van afhankelijkheid, o.a. op het gebied van medische zorg, geestelijke volksgezondheid en opbouwwerk is de laatste jaren sterk gekritiseerd als een nieuwe vorm van sociale ongelijkheid. In een aantal opzichten lijken de grenzen van bepaalde vormen van individuele hulpverlening in Nederland bereikt.

Naast de genoemde factoren die van betekenis zijn voor het complexer worden van de maatschappelijke verhoudingen zijn — in onderlinge samenhang — van groot belang de ontwikkeling van de grote organisatie (schaalvergroting), de groeiende betekenis van wetenschap en technologie in de samenleving en de veranderende positie van de arbeid.

Kenmerkend voor de moderne ontwikkelingen is de opkomst van de grote organisatie, zowel in de sfeer van de overheid als van het particuliere bedrijfsleven. Voor de groei van grote organisaties zijn diverse oorzaken aan te geven. In een markteconomie hebben grote bedrijven een duidelijk voordeel boven kleine bedrijven. Grootschalige productie reduceert de kosten per eenheid produkt. Naast de concurrentieverhoudingen wordt de omvang van een organisatie ook bepaald door de aard van de technologie. Bepaalde productieprocessen zijn technologisch zodanig gecompliceerd, dat alleen grote organisaties de benodigde investeringen kunnen doen en de afzetmogelijkheden kunnen organiseren. Een derde factor is de toenemende complexiteit in de omgeving van organisaties. De toenemende complexiteit van problemen waarvoor grote organisaties worden geplaatst, zoals vervlechtingproblemen met de omgeving op het gebied van milieuproblematiek, arbeidsmarktverhoudingen en problemen van technologische ontwikkeling, leidt tot verdere differentiatie in de organisatie naar functies, naar beheers- en produktietaken e.d. Bij overheidsorganisaties hangt de groei uiteraard niet samen met concurrentieverhoudingen, maar in de eerste plaats met de toenemende complexiteit van de samenleving en de steeds belangrijker rol die de overheid op vele gebieden van het maatschappelijk leven speelt, met name op het gebied van de herverdeling van het nationale inkomen.

De toepassing van de resultaten van de wetenschap en techniek in de productie is een

sinds de Industriële Revolutie bekende ontwikkeling, die de vernietiging van beroepen en functies tot gevolg heeft, maar ook nieuwe beroepsmogelijkheden met zich brengt. De gevolgen van de moderne technologie werken in de moderne samenleving steeds verder door in het dagelijkse leven en maken de mens steeds meer afhankelijk van de resultaten van de technologische produkten (vervoerstechnologie, massacommunicatie, financieel verkeer e.d.). Wetenschap en technologische ontwikkelingen vertonen in steeds sterkere mate een eigen dynamiek die de samenleving in toenemende mate lijkt te bepalen. Het probleem van de beheersbaarheid van de nieuwe technologieën doemt levensgroot op. Hoe kunnen wij de wetenschappelijke mogelijkheden dienstbaar maken aan de doeleinden die wij zelf als samenleving stellen, hoe kunnen wij technologieën ontwikkelen die in dienst staan van deze doeleinden? Dit zijn de vragen die een grote rol spelen bij de discussies over het gebruik van kernenergie, micro-elektronica en telecommunicatiemiddelen, om enkele van de thans zeer belangrijke gebieden te noemen. Wij stuiten hier ook op het vraagstuk van de democratische controle op de deskundigen, noodzakelijk om een ontwikkeling in de richting van een technocratie te voorkomen.

In samenhang met de geschetste ontwikkelingen verandert de positie van de arbeid in de samenleving drastisch. In de eerste plaats wordt het beroep voor velen in mindere mate dan in vroegere tijden een het gehele leven doordringend gegeven. Verkorting van de werkweek, de latere toetreding tot de arbeidsmarkt en het eerder verlaten ervan geven vele mensen de ruimte zaken te ondernemen waarvoor vroeger geen tijd was en waarvoor ook de financiële middelen ontbraken. Daarnaast is in dit verband van belang de stijging van de gemiddelde leeftijd en de daling van het geboortecijfer. Door dit laatste kwam vooral voor gehuwde vrouwen tijd beschikbaar die niet langer in kinderopvoeding behoefde te worden geïnvesteerd.

Hoewel het beroep voor degenen die in het arbeidsproces zijn opgenomen de belangrijkste bron van inkomen blijft en ook in andere opzichten van belang is voor de maatschappelijke plaatsbepaling, zijn vele ervaringen in de wereld van het beroep meer dan vroeger te isoleren van andere levensgebieden. Deze ontwikkeling heeft duidelijke gevolgen voor arbeidsconflicten tussen werkgevers en werknemers. Tegenstellingen tussen deze partijen verdwijnen weliswaar niet in de post-industriële samenleving, maar vertonen wel de neiging beperkt te blijven tot het gebied van de arbeidsverhoudingen in beperktere zin. In de tweede plaats is de constatering van belang, dat met de groei van de grote organisatie en de technologische ontwikkelingen voor grote groepen werknemers in administratieve functies en in de tertiaire sector de mogelijkheden afnemen om in die organisaties vooruit te komen. Steeds meer is in onze samenleving het genoten (dag-)onderwijs bepalend geworden voor het niveau waarop men bij het betreden van de arbeidsmarkt in grote organisaties binnenkomt. Bij de overheid en in mindere mate in het particuliere bedrijfsleven ontstaan kasteachtige onderscheidingen tussen lager, middelbaar en hoger personeel. Overwegend vindt de carrière plaats binnen de 'kaste' waarin men op grond van de formele opleiding is geplaatst. Gegeven de sterke stijgingsaspiraties in de middengroepen is deze verenging van de stijgingskansen een bron van vele frustraties. In de derde plaats vindt in grote organisaties een steeds sterkere scheiding plaats tussen degenen die de werkprocessen plannen en zij die uitvoerend werk verrichten. De mensen in uitvoerende taken hebben in toenemende mate minder ruimte voor eigen beslissingen, hetgeen bij velen gevoelens van vervreemding doet ontstaan. Men ervaart dat men geen of weinig invloed kan uitoefenen over de omstandigheden waaronder men werkt en op de resultaten van het werkproces. Pogingen om de negatieve effecten van deze ontwikkeling in de industrie tegen te gaan zijn tot nu toe weinig succesvol geweest. Deze vermindering van de kwaliteit van de arbeid op vele gebieden klemt des te meer,

omdat daar tegenover een verhoging van het gemiddelde opleidingsniveau van de bevolking staat, waardoor de eisen die werknemers aan de arbeid stellen in vele gevallen worden verhoogd. Deze spanning geldt vooral in de industriële sector, waar de technologische ontwikkelingen hun sterkste invloed hebben doen gelden. In de nabije toekomst zullen echter steeds meer vormen van arbeid in de tertiaire sector onderhevig zijn aan nieuwe technologische veranderingen (micro-elektronica). Het is te verwachten dat deze ontwikkeling in vele gevallen zal leiden tot een daling van de kwaliteit van de arbeid.

Breuklijnen

De maatschappelijke evolutie van een klein land als Nederland is in grote mate afhankelijk van technologisch-economische ontwikkelingen en internationale concurrentieverhoudingen, maar wordt daarnaast mede bepaald door de specifieke samenlevingsopbouw en waardenoriëntaties. De verwachting, die tot aan het begin van de jaren zestig overheersend was, dat de maatschappelijke ontwikkeling, gestuwd door de industrialisatie en de daarmee verbonden economische groei, de belangrijkste problemen zou oplossen of althans zou reduceren tot sociaal-technische problemen die door professionele kennis zouden kunnen worden beheerst, is maar ten dele bewaarheid. Niettemin kan worden geconstateerd, dat de uitbouw van het systeem van sociale zekerheden voor vele mensen voorwaarden heeft geschapen voor een aanzienlijk minder bekommerd leven dan het geval zou zijn geweest zonder de collectieve voorzieningen. De tegenstellingen op grond van de religieuze levensopvattingen zijn minder scherp geworden — althans op het niveau van maatschappelijke organisatie — maar beslist nog geen onbetekenende factor in de maatschappelijke verhoudingen. Ondanks de uitbouw van de collectieve sector, ten dele ook dankzij de collectieve voorzieningen, is de strijd om een meer billijke verdeling van schaarse goederen en minder hiërarchische machtsverhoudingen eer verscherpt dan verflauwd. In elk geval lijken de uitingsvormen van deze belangentegenstellingen rijker geschakeerd dan in de opbouwfase van het land na de tweede wereldoorlog. Van de ontwikkeling van een klassensamenleving op grond van één centrale belangentegenstelling lijkt geen sprake te zijn in het bewustzijn van de meerderheid van de bevolking.

Verschillen naar levensstijl hebben in vele gevallen hun oorspronkelijk sterk hiërarchisch karakter verloren in het openbaar leven. Niettemin is in vele gebieden van het maatschappelijk leven, met name in grote organisaties, de sociale stratificatie aanzienlijk. Scheidslijnen op grond van etniciteit hebben in Nederland hun intrede gemaakt. Nederland is een multi-etnische samenleving geworden waarin etnische tegenstellingen manifest zijn geworden. Ten slotte is er de verhoogde tegenstelling tussen de werkenden en zij die buiten het arbeidsproces zijn geplaatst dan wel geen entree tot de wereld van de arbeid verkrijgen. Het groeiend aantal werklozen en arbeidsongeschikten zet de solidariteit tussen de werkenden en de niet-werkenden, waarop de verzorgingsstaat in sterke mate rust, onder druk.

Al mogen dan de breuklijnen in de samenleving in hoofdlijnen in kaart zijn te brengen, de vertaling van de zo geschetste belangentegenstellingen naar het politieke vlak is daarmee nog niet gegeven. Op dit moment is er nog geen politiek antwoord op de nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen, wellicht mede door de omstandigheid, dat de politiek succesvolle formule van de verzorgingsstaat, waarin zo sterk de nadruk ligt op het oplossen van maatschappelijke problemen door herverdeling van schaarse goederen, het denken binnen de grote politieke partijen nog zo sterk beheerst.

Noten

- (1) M. WEBER, 'Class, Status, Party', in: H.H. GERTH and C.W. MILLS, eds., *From Max Weber: Essays in Sociology*, Routledge & Kegan Paul, London, 1957, 193.
- (2) J.M.G. THURLINGS, *De wankele zuil. Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme*, Dekker & Van de Vegt/Amersfoort, De Horstink, Nijmegen, 1971, 12.
- (3) J.M.G. THURLINGS, o.c., 13.
- (4) A. LIJPHART, *The Politics of Accommodation: Pluralism and Democracy in the Netherlands*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1968.
- (5) Zie o.a. E.H. KOSSMANN, *De lage landen 1780-1940. Anderhalf eeuw Nederland en België*, Elsevier, Amsterdam/Brussel, 1976, 24.
- S.H. BARNES and M. KAASE, et. al., *Political Action. Mass Participation in Five Western Democracies*, Sage, Beverly Hills/London, 1979, 377.
- J.J. VIS, 'Moralisme en pragmatisme in de binnenlandse politiek', in S.W. COUWENBERG (red.), *De Nederlandse Natie*, Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 100 e.v.
- (6) G. PARKER, *Van beeldenstorm tot bestand*, Van Dishoeck, Haarlem, 1978, 259.
- (7) H. DAALDER, *Politisering en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek*, Van Gorcum, Assen, 1974.
- (8) A. LIJPHART, o.c., 70.
- (9) Zie voor een geschikte omschrijving van het begrip klassensamenleving: A. GIDDENS, *The Class Structure of the Advanced Societies*, Hutchinson University Press, London, 1974 (eerste druk 1973), 133-135.
- (10) I. SCHOLTEN, 'Does Consociationalism Exist?' A Critique of the Dutch Experience', in R. ROSE, ed., *Electoral Participation*, Sage, Beverly Hills/London, 1980, 340.
- (11) S.N. EISENSTADT, *Modernization: Protest and Change*, Prentice Hall, Englewood Cliff, 1966, 2 e.v.
- (12) J.E. ELLEMERS, 'De verandering wordt stroever. De Nederlandse maatschappij aan het eind van de jaren zeventig', in *Hollands Maandblad*, 377, april 1979.
- (13) J.A.A. VAN DOORN, 'De verzorgingsmaatschappij in de praktijk', in J.A.A. VAN DOORN en C.J.M. SCHUYT, red., *De stagnerende verzorgingsstaat*, Boom, Meppel, 1978, 25.
- (14) H.L. WILENSKY, *The Welfare State and Equality. Structural and Ideological Roots of Public Expenditures*, University of California Press, Berkeley etc., 1975, 54 en 55.
- Zie voor gegevens o.a. het rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Over sociale ongelijkheid*, Rapport 16, Staatsuitgeverij, 's Gravenhage, 1977, 52.
- (15) J.A.A. VAN DOORN, o.c., 29.
- (16) J.A.A. VAN DOORN, o.c., 29.
- (17) C.P. MIDDENDORP, *Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland. Progressiviteit en conservatisme in de jaren 60 en 70*, Boom, Meppel/Amsterdam, 1979, 167.
- (18) J.E. ELLEMERS, o.c., 4-5.
- (19) E.W. HOFSTEE, *Vrijheid, gelijkheid en eenzaamheid*, Afscheidscollege, 30 oktober 1980 te Wageningen (landbouwhogeschool), 10.
- (20) Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, o.c., 125 e.v.